

६. भारत आणि जग

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा उगम स्वातंत्र्यपूर्व काळात झाला. भारत ब्रिटिश वसाहत असतानाही भारताचा आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये सहभाग होता. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि आंतरराष्ट्रीय पुनर्निर्माण आणि विकास बँक यांची निर्मिती जिथे झाली त्या ब्रेटन वूड्स परिषदेमध्ये भारत सहभागी झाला होता. तसेच संयुक्त राष्ट्रांच्या सनदेला अंतिम स्वरूप जिथे दिले गेले त्या सॅन फ्रान्सिस्को परिषदेतही भारताने भाग घेतला होता. स्वातंत्र्यानंतरचे भारताचे परराष्ट्र धोरण हे काही बाबतीत ब्रिटिश धोरणाप्रमाणेच राहिले, तर काही बाबतीत ब्रिटिश धोरणापेक्षा वेगळे झाले.

या प्रकरणाच्या सुरुवातीला आपण भारतीय परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे आणि तत्त्वे, तसेच परराष्ट्र धोरणावर परिणाम करणारे घटक समजून घेणार आहोत.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे

आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षा कायम ठेवणे हे भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. संविधानाच्या भाग IV कलम ५१ मधील मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये त्याचा समावेश केला आहे. त्यात असे म्हटले आहे, की भारताचे शासन आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षेचे रक्षण आणि संवर्धन करण्यासाठी विशेष प्रयत्न करील. तसेच, स्वातंत्र्य मिळाल्यापासूनच आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील एक महत्त्वाची सत्ता बनून प्रभावशाली भूमिका पार पाडण्याच्या आकांक्षेचाही भारताने नेहमी पाठपुरावा केला आहे.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या उद्दिष्टांमध्ये देशाचे सार्वभौमत्व आणि एकात्मता यांचे संरक्षण करणे, आर्थिक वृद्धी आणि विकासाचा चालना देणे, व्यापक अर्थाने राष्ट्रीय सुरक्षेचे जतन करणे, यांचा समावेश होतो. १९९०च्या दशकापासून आर्थिक वृद्धीचा चढा दर कायम राहावा यासाठी भारताने जागतिक अर्थव्यवस्थेशी अधिक एकात्मिकरण साधण्याचे धोरण अवलंबिले आहे. या कारणामुळे, शेजारी देशांबरोबर

चांगले संबंध राखणे, क्षेत्रीय गटांबरोबरील (उदा., आसियान, युरोपीय युनियन) संबंध बळकट करणे, हिंदी महासागर क्षेत्र आणि इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रामध्ये शांतता आणि सुव्यवस्था राखणे, हीदेखील समकालीन भारतीय परराष्ट्र धोरणाची महत्त्वाची उद्दिष्टे आहेत.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची तत्त्वे

भारताच्या परराष्ट्र धोरणकर्त्यांना काही मूलभूत तत्त्वे नेहमीच मार्गदर्शक राहिली आहेत. ती खालीलप्रमाणे :

- राज्यांची सार्वभौम समानता.
- सर्व राज्यांच्या सार्वभौमत्वाचा आणि प्रादेशिक एकात्मतेचा आदर.
- इतर राज्यांच्या अंतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप न करणे.
- आंतरराष्ट्रीय कायद्याचा सन्मान.
- आंतरराष्ट्रीय आणि क्षेत्रीय संघटनांमध्ये सक्रिय सहभाग.
- शांततापूर्ण सहजीवन आणि आंतरराष्ट्रीय विवादांचे शांततामय मार्गाने निराकरण यांवर विश्वास.

७ सप्टेंबर १९४६ रोजी ऑल इंडिया रेडिओवर दिलेल्या भाषणात पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी भारतीय परराष्ट्र धोरणाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट केली. ते म्हणाले, “ज्यांच्यामुळे भूतकाळात जागतिक युद्धे झाली, आणि जे भविष्यात त्याहूनही मोठ्या विनाशास कारणीभूत ठरतील अशा, परस्परविरोधी लष्करी करारांच्या आणि गटांच्या राजकारणापासून आपल्याला शक्यतो दूर ठेवावे, असे आम्ही प्रस्तावित करत आहोत.” इंग्लंडबरोबर मैत्रीपूर्ण संबंध राहतील अशी आशा व्यक्त करून त्यांनी अमेरिका आणि सोव्हिएट रशिया यांनाही मैत्री करण्यासाठी आमंत्रित केले. चीनबरोबर असलेली मैत्री पूर्वीप्रमाणेच कायम राहिल अशी आशा त्यांनी व्यक्त केली. आशिया खंडातील भारताच्या स्थानाबद्दल ते म्हणाले, “आम्ही

आशियाई आहेत आणि आशियातील लोक आम्हांला इतरांपेक्षा जास्त जवळचे आहेत. भारताचे स्थान पश्चिम, दक्षिण आणि आग्नेय आशियासाठी महत्त्वाचे आहे.”

अलिप्ततावाद

अलिप्ततावाद हे भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. अलिप्ततावादाचा शब्दशः अर्थ ‘कोणत्याही लष्करी कराराचा भाग होण्यास नकार’ असा आहे. भारताने दोन्ही महासत्तांच्या शीतयुद्ध राजकारणाला असा प्रतिसाद दिला. युरोप, आशिया आणि जगातील इतर भागांतील देशांशी लष्करी करार करून अमेरिका आणि सोव्हिएट रशिया आपापले प्रभावक्षेत्र विस्तारण्याचा प्रयत्न करत होते.

अलिप्ततावादी राष्ट्रांची पहिली शिखर परिषद, बेलग्रेड १९६१

भारताचे पहिले प्रधानमंत्री जवाहरलाल नेहरू यांचे योगदान आहे. शीतयुद्ध संपल्यानंतर अलिप्ततावादाच्या प्रस्तुततेबद्दल प्रश्न उभे राहिले, परंतु अलिप्ततावादाच्या धोरणातील मूलभूत मुद्दे, म्हणजे स्वतंत्र परराष्ट्र धोरण आणि शांततेचा मार्ग, हे आजही प्रस्तुत आहेत.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

शीतयुद्धाच्या काळातील काही महत्त्वाचे लष्करी करार

अमेरिकेचे लष्करी करार :

- North Atlantic Treaty Organisation in 1949 (NATO)
- ANZUS in 1951 (US, Australia, New Zealand)
- South East Asia Treaty Organisation (SEATO) in 1954
- Central Treaty Organisation (CENTO) in 1955.

सोव्हिएट रशियाचे लष्करी करार :

- The Soviet Union and China signed a military alliance in 1950.
- Warsaw Pact in 1955.

अनेक देशांनी अशा लष्करी करारांमध्ये सहभाग घेतला पण दोन महासत्तांपैकी कोणाही एकाच्या नेतृत्वाखालील लष्करी कराराचा भाग होण्यास नकार देऊन भारताने अलिप्ततावादाचा मार्ग निवडला. दोन्ही महासत्तांपासून समान अंतर राखण्याचे धोरण भारताने अवलंबिले. अलिप्ततावादाची संकल्पना आणि धोरण हे

शोधा पाहू.

१९६१ मध्ये बेलग्रेड येथे झालेल्या अलिप्ततावादी देशांच्या पहिल्या शिखर परिषदेत अलिप्ततावादाचे निकष ठरवण्यात आले. ते निकष कोणते, ते शोधा

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला प्रभावित करणारे घटक

● **भौगोलिक घटक** : दक्षिण भारताची मोठी किनारपट्टी, तसेच उत्तर आणि ईशान्येकडील हिमालय पर्वताच्या रांगा यांनी भारताच्या परराष्ट्र आणि सुरक्षा धोरणाविषयीच्या दृष्टिकोनाला आकार दिला आहे. त्याचप्रमाणे जवळजवळ संपूर्ण उत्तर आणि ईशान्य सीमेपलीकडे चीनसारखा मोठा देश असणे, याचाही परराष्ट्र धोरणावर परिणाम झाला आहे. दक्षिण आशियात भारताच्या सर्व शेजारी देशांची भारताबरोबर सीमा आहे, पण त्यांपैकी कोणत्याही देशाची एकमेकांबरोबर सीमा नाही. दक्षिण आशियाच्या या वैशिष्ट्यपूर्ण भौगोलिक परिस्थितीचाही भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर परिणाम होतो. भारताचे हिंदी महासागरात प्रभावशाली स्थान आहे. भारताला विस्तृत सागरी किनारा आहे. तसेच पश्चिमेकडे लक्षद्वीप आणि पूर्वेकडे अंदमान आणि निकोबार बेटे आहेत.

● **ऐतिहासिक घटक :** यात शांतता आणि सहजीवन या भारताच्या पारंपरिक सांस्कृतिक मूल्यांचा समावेश होतो. पश्चिम, मध्य आणि आग्नेय आशियातील देशांबरोबरील ऐतिहासिक, सांस्कृतिक संबंधांचा भारतीय परराष्ट्र धोरणावर झालेल्या परिणामांचाही यात समावेश होतो. वसाहतवाद तसेच वर्णभेदाला विरोध यांसारखी मूल्ये ही भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यादरम्यान आखली गेली होती.

● **आर्थिक घटक :** अलिप्ततावादी धोरणाचा राजकीय, सामरिक, तसेच आर्थिक संदर्भही आहे. वासाहतिक काळापासून चालत आलेल्या गरिबी आणि मागासलेपणातून बाहेर येण्याची तीव्र गरज भारताला जाणवत होती. आर्थिक मदतीबरोबर जर अटी लादल्या जात असतील तर अशी मदत भारताने नाकारली आहे. आयात-पर्यायी धोरण आणि सार्वजनिक क्षेत्राचे महत्त्व यांचा भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर मोठा परिणाम झाला. १९९१ नंतर उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरणाचे धोरण अवलंबिल्यानंतर भारतीय परराष्ट्र धोरणात अनेक मूलभूत बदल घडून आले.

● **राजकीय घटक :** भारताचे परराष्ट्रधोरण बनवण्यात आणि राबवण्यात शासनाचे कार्यकारी मंडळ महत्त्वाची भूमिका बजावते, तर संसद 'जागल्या'ची (watch dog) भूमिका बजावते. राजकीय नेतृत्वाचा परराष्ट्र धोरणावर मोठा प्रभाव असतो. जवाहरलाल नेहरू, लालबहादूर शास्त्री, इंदिरा गांधी, राजीव गांधी, पी.व्ही.नरसिंहराव, अटलबिहारी वाजपेयी, मनमोहन सिंग आणि नरेंद्र मोदी या प्रधानमंत्र्यांनी भारताचे परराष्ट्र धोरण घडवण्यात निर्णायक भूमिका बजावली आहे. परराष्ट्र धोरणाचा आराखडा बनवणे आणि राजकीय नेतृत्वाला त्याविषयी सल्ला देणे, यात परराष्ट्र मंत्रालय महत्त्वाची भूमिका निभावते. त्याशिवाय राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागार यांचाही परराष्ट्र धोरण ठरवण्यात महत्त्वाचा सहभाग असतो.

● **आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था :** शीतयुद्धाच्या काळात द्विध्रुवीय व्यवस्था आणि महासत्तांचे राजकारण यांचा भारतीय परराष्ट्र धोरणावर प्रभाव पडला. त्याचप्रमाणे, शीतयुद्ध संपल्यानंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणात मोठे

बदल घडले. आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेप्रमाणे क्षेत्रीय व्यवस्थेचाही भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर प्रभाव पडला आहे. शीतयुद्धोत्तर काळातील भारत-अमेरिकेदरम्यानचा संवाद, १९६० च्या दशकानंतरचा चीन-पाकिस्तान संवाद आणि १९९० नंतर रशिया आणि चीन यांच्यातील सुधारलेले संबंध यांचा भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर परिणाम झालेला दिसून येतो.

भारताचे जगाबरोबरील संबंध

प्रत्येक देशाचे परराष्ट्र धोरण हे जगातील इतर देशांशी संबंध स्थापन करून ते वाढवण्याचे साधन आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारताने जगातल्या बहुतेक देशांशी संबंध प्रस्थापित केले आहेत. सर्वच देशांशी सारखेच चांगले आणि जवळचे संबंध असणे हे शक्यही नसते आणि आवश्यकही नसते. काही देशांबरोबरील संबंध इतर देशांपेक्षा जवळचे अथवा चांगले असतात. सामान्यपणे एखाद्या देशासाठी शेजारी देशांबरोबरील संबंध महत्त्वाचे असतात. मोठ्या सत्तांबरोबरील संबंध सर्व देशांसाठी महत्त्वाचे असतात.

या भागात आपण तीन मोठ्या देशांबरोबरच्या, तसेच भारताच्या शेजारी राष्ट्रांबरोबरच्या संबंधांचा आढावा घेणार आहोत.

प्रमुख सत्ता

अमेरिका ही शीतयुद्धकाळातील दोन महासत्तांपैकी एक होती. आज शीतयुद्धोत्तर जगातील ती एकमेव महासत्ता आहे. शीतयुद्धकाळात सोव्हिएट रशिया ही दुसरी महासत्ता होती. रशिया हा तिचा वारसदार देश एकविसाव्या शतकात एक प्रभावशाली सत्ता म्हणून उदयास आला आहे. याच काळात चीनचाही प्रमुख सत्ता म्हणून उदय झाला आहे. एकविसाव्या शतकात उदयाला आलेल्या नवीन सत्तांपैकी भारत हाही एक आहे, असे म्हटले जाते.

अमेरिका : भारत देश स्वतंत्र झाला तेव्हा भारताचे अमेरिकेबरोबरील संबंध चांगले होते. ब्रिटनचे प्रधानमंत्री चर्चिल यांच्याशी अटलांटिक सनदेविषयी वाटाघाटी करताना अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष एफ.डी. रूझवेल्ट यांनी भारताच्या स्वातंत्र्याच्या मागणीला पाठिंबा दर्शविला

होता. मात्र, शीतयुद्धातील घटनांविषयी भारत आणि अमेरिका यांची मते अगदीच भिन्न होती. त्यामुळे शीतयुद्धाच्या काळात त्या दोघांतील संबंध बहुतांशी तणावाचे राहिले.

हंगेरी आणि चेकोस्लोव्हेकिया येथील पेचप्रसंगाविषयी भारताचे स्वतंत्र मत आणि अमेरिकेच्या व्हिएतनाममधील हस्तक्षेपाचा भारताने केलेला निषेध, ही अमेरिकेच्या नाराजीची काही कारणे होती, तर दुसऱ्या बाजूला, अमेरिकेची काश्मीरच्या पेचप्रसंगाविषयीची भूमिका ही भारतासाठी सततची डोकेदुखी होती. १९७०च्या दशकापासून अमेरिका, पाकिस्तान आणि चीन यांची जवळीक ही भारताची मोठी समस्या होती.

शीतयुद्ध संपल्यानंतर आणि सोव्हिएट रशियाचे विघटन झाल्यानंतरही भारत-अमेरिका संबंध लगेच सुधारले नाहीत. भारताला अवकाश तंत्रज्ञानातील मदत थांबवावी याकरिता अमेरिकेने नव्याने जन्मास आलेल्या रशियावर दबाव आणला. १९९८ मधील भारताच्या दुसऱ्या अणुचाचणीनंतर अमेरिकेने भारतावर निर्बंध लादले होते.

विसाव्या शतकाच्या शेवटी भारत-अमेरिका संबंधांचे स्वरूप बदलू लागले. भारताने राष्ट्राध्यक्ष जॉर्ज बुश यांच्या दहशतवादविरोधी युद्धाच्या भूमिकेला पाठिंबा दिला. अमेरिकेची काश्मीर प्रश्नाविषयीची भूमिका हळूहळू भारताला अनुकूल होत गेली.

माहीत आहे का तुम्हांला ?

२००८ च्या नागरी आण्विक सहकार्य करारान्वये भारताने अणुप्रकल्पांचे 'नागरी' आणि 'लष्करी' असे विभाजन करून नागरी अणुप्रकल्प आंतरराष्ट्रीय अणुउर्जा आयोगाच्या देखरेखी खाली आणले. त्याबदल्यात अमेरिकेने भारताच्या नागरी अणुप्रकल्पांबरोबर संपूर्ण सहकार्य करण्याचे मान्य केले; ज्यामुळे भारत हा अण्वस्त्र प्रसारबंदी कराराच्या बाहेर राहूनही अण्वस्त्र क्षमता बाळगू शकणारा आणि आण्विक व्यापारात सहभागी होऊ शकणारा एकमेव देश झाला आहे.

अमेरिकन डाक सेवेचे दिवाळी निमित्त काढलेले पोस्टाचे तिकीट

वळण मिळाले.

अमेरिकेसाठी भारत हा इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रातील एक महत्त्वाचा भागीदार आहे. भारतासाठी अमेरिका हा गुंतवणुकीचा मोठा स्रोत आणि व्यापारातील मोठा भागीदार आहे. या दोन देशांतील संरक्षणविषयक संबंधांमध्ये सातत्याने वाढ होत आहे. तसेच हे दोन्ही देश भारत-अमेरिका - जपान, भारत - अमेरिका - जपान - ऑस्ट्रेलिया अशा बहुअक्षीय व्यासपीठांवरील भागीदार आहेत.

सोव्हिएट रशिया/रशिया : सोव्हिएट रशियाबरोबरील संबंध हे शीतयुद्धकाळातील भारताचे सर्वाधिक टिकाऊ संबंध होते. भारताच्या सार्वजनिक क्षेत्रातील अवजड उद्योगांसाठी सोव्हिएट रशियाने तंत्रज्ञान आणि कमी व्याजदराचे कर्ज अशी मदत देऊ केली. भारताच्या संरक्षण दलांना महत्त्वाची शस्त्रास्त्रे पुरवली, तसेच यांपैकी काही शस्त्रास्त्रांचे भारतात उत्पादन करण्याचे करारही केले. या दोन देशांतील संबंधांमध्ये १९७१ चा भारत-सोव्हिएट मैत्री करार हा एक महत्त्वाचा टप्पा होता.

भारत-रशिया संयुक्त पोस्टाचे तिकीट

सोव्हिएट रशियाच्या विघटनानंतरच्या सुरवातीच्या काही वर्षांमध्ये भारत आणि नव्याने निर्माण झालेला रशिया यांचे संबंध चांगले नव्हते. १९९०च्या दशकाच्या शेवटी ते सुधारायला लागले. सुखोई लढाऊ विमाने आणि ब्रम्होस क्षेपणास्त्रे यांच्या एकत्रित उत्पादनासाठी रशियाने भारताबरोबर करार केले. कुडनकुलम येथील अणुउर्जा प्रकल्पासाठी अणुभट्ट्या देण्याचेही त्याने मान्य केले. रशियाने आपली “अँडमिरल गोर्शकाँव” नावाची विमानवाहू युद्धनौका भारताला विकत दिली, जी आज “आयएनएस विक्रमादित्य” या नावाने ओळखली जाते. रशियातून येणारी शस्त्रास्त्रे हा आजही दोन देशांतील संबंधांचा पाया आहे. त्याशिवाय रशियातील साखालीन-१ येथील तेलक्षेत्रात दोन्ही देशांची गुंतवणूक आहे, ज्यातून ऊर्जा सुरक्षेची गरज अधोरेखित होते.

चीन : १९४९ मध्ये चीनमध्ये कम्युनिस्ट क्रांती झाली. कम्युनिस्ट चीनला मान्यता देणाऱ्या सुरवातीच्या काही देशांपैकी भारत हा एक होता. त्यानंतर या दोन देशांमध्ये मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित झाले. १९५४ मध्ये या दोन देशांनी व्यापार आणि सहकार्याचा करार केला, ज्यायोगे भारताने तिबेटवरील चीनच्या सार्वभौमत्वास मान्यता दिली.

मात्र १९५० च्या दशकाच्या अखेरीस भारत आणि चीन यांच्या संबंधांमध्ये तणाव निर्माण होऊ लागला. त्याचे एक कारण होते या दोन देशांतील सीमा विवाद – ज्यात भारतातील लडाख राज्यातील अक्साई चीनचा भाग आणि ईशान्येकडील ‘नेफा’ म्हणजेच आजचा अरुणाचल प्रदेश, यांचा समावेश होतो. त्यावरून १९६२ मध्ये झालेल्या भारत-चीन युद्धात भारताचा पराभव झाला. त्यानंतर दोघांनी आपापसांतील राजनयिक संबंध तोडले. भारत आणि चीन यांचे तिबेटच्या दर्जाबाबत देखील मतभेद आहेत. दलाई लामा यांना भारतात राजकीय आश्रय देण्यावरून चीनने भारताविरुद्ध टीका केली आहे.

१९७६ मध्ये भारत आणि चीनमधील राजनयिक संबंध पुन्हा प्रस्थापित झाले. प्रधानमंत्री मोरारजी देसाई आणि राजीव गांधी यांच्या काळात भारताने चीनशी

भारत-चीन दरम्यानच्या सीमेलगतचा व्यापार, नथू ला

संबंध सुधारण्याचे प्रयत्न केले. दीर्घकालीन सीमा विवाद सोडवण्यासाठी संयुक्त कार्यगटांची स्थापना करण्यात आली. दोन्ही देशांदरम्यान प्रत्यक्ष नियंत्रण रेषेवर शांतता व सौहार्दपूर्ण वातावरण राखण्याचा करार झाला.

एकविसाव्या शतकातील भारत-चीन संबंधांचे स्वरूप खूप गुंतागुंतीचे आहे. एका बाजूला, दोन्ही देशांतील सीमा विवादाचे अजूनही निराकरण झालेले नाही, त्यामुळे दोहोंदरम्यान अधूनमधून तणाव निर्माण होतच असतो. दुसऱ्या बाजूला भारताच्या सिक्कीम राज्यातील नथू ला रस्ता द्विपक्षीय व्यापारासाठी खुला करण्यात आला आहे. गेल्या दोन दशकात दोहोंदरम्यानचे व्यापारी संबंध वृद्धिंगत झाले आहेत. आज चीन भारताच्या सर्वांत मोठ्या व्यापारी भागीदारांपैकी एक आहे. चीनच्या महत्त्वाकांक्षी “बेल्ट अँड रोड” प्रकल्पाविषयी भारताच्या काही शंका आणि आक्षेप आहेत. तरीही जागतिक व्यापारी संघटना आणि वातावरण बदलाविषयीच्या वाटाघाटी यांत भारत आणि चीन एकमेकांचे भागीदार आहेत. चीनचा पाकिस्तानला असलेला पाठिंबा हीदेखील भारतासाठी एक समस्याच आहे.

भारत-एक उगवती सत्ता

आज चीन आणि भारत हे आंतरराष्ट्रीय संबंधाना आकार देऊ शकणाऱ्या देशांमध्ये गणले जातात. लोकसंख्येच्या दृष्टीने भारत हा जगात दुसरा मोठा देश आहे, तो जगातल्या सर्वांत मोठ्या अर्थव्यवस्थांपैकी एक

आहे. तसेच भारत हा जगातला सर्वात मोठा लोकशाही देश आहे.

आण्विक, अवकाश आणि इलेक्ट्रॉनिक्स तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात भारताने लक्षणीय प्रगती केली आहे. यामुळेच जगातल्या सर्वात मोठ्या वीस अर्थव्यवस्थांच्या व्यासपीठावर, म्हणजेच 'जी-२० फोरम' मध्ये भारताला स्थान मिळाले आहे. सर्वाधिक दराने वृद्धिंगत होणाऱ्या जगातील चार अर्थव्यवस्थांमध्ये (ब्राझील, रशिया, भारत आणि चीन - BRIC) भारताची गणना झाली. त्यानंतर या गटात २०१० साली दक्षिण आफ्रिकेचा समावेश झाला. या गटाला आता 'BRICS' असे म्हटले जाते. १९९०च्या दशकाच्या अखेरीस रशियाचे परराष्ट्र मंत्री येवगेनी प्रिमाकोव यांनी रशिया-चीन-भारत अशी त्रिपक्षीय शिखर परिषदेची कल्पना मांडली जी एक प्रकारे भारत ही उगवती प्रादेशिक सत्ता आहे याला दिलेली मान्यता होती.

शेजारी देश

दक्षिण आशियातील सगळ्या देशांच्या सीमा भारताला लागून आहेत. म्यानमार, चीन, श्रीलंका, पाकिस्तान, बांगलादेश, थायलंड, इंडोनेशिया हे सगळे देश भारताचे शेजारी आहेत. याशिवाय हिंदी महासागर क्षेत्रातील देश, जे पूर्व आफ्रिका, पर्शियन आखात ते मलेशिया, व्हिएतनामपर्यंत पसरलेले आहेत आणि हिंदी

महासागरावर अवलंबून असलेला मध्य आशियाई प्रदेश हा भारताचा विस्तारित शेजार आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात या सगळ्या देशांशी चांगले संबंध प्रस्थापित करणे हे भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट राहिलेले आहे.

नकाशावर शोधा.

अफगाणिस्तान हा भारताच्या सीमेलगतचा देश आहे का?

प्रधानमंत्री जवाहरलाल नेहरूंनी आशियाई आणि आफ्रिकी प्रादेशिकवादाची संकल्पना मांडली आणि सर्व नवस्वतंत्र देशांची एकजूट करण्याचा प्रयत्न केला. याची परिणती १९४७ ची आशियाई परिषद आणि १९५५ मध्ये इंडोनेशियातील बांडुंग येथील शिखर परिषदेत झाली. मात्र, शीतयुद्धाच्या प्रसारामुळे ही कल्पना मूळ धरू शकली नाही.

१९४७ मध्ये भारताची फाळणी झाली आणि पाकिस्तानची (पूर्व आणि पश्चिम पाकिस्तान) स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून निर्मिती झाली. स्वातंत्र्याच्या काळापासूनच भारत आणि पाकिस्तान यांचे तणावाचे संबंध होते. त्यात मुख्य प्रश्न हा काश्मीरबाबत होता. त्या दोन्ही राष्ट्रांदरम्यान काश्मीरच्या प्रश्नावरून १९४७-४८ मध्ये युद्ध झाले. त्यानंतर काश्मीरची विभागणी झाली व पुढे

लाल चौक, श्रीनगर - दोन भिन्न रूपे

१९६५ मध्ये पुन्हा काश्मीर प्रश्नावरून युद्ध झाले. १९७१ च्या भारत-पाकिस्तान युद्धानंतर बांगलादेशाची निर्मिती झाली. काश्मीरबाबतच्या वादाचे स्वरूप हे सुरुवातीला सीमावादाचे होते. पुढे १९९० च्या दशकात त्याला दहशतवादाचे स्वरूप आले. आज देखील काश्मीरचा प्रश्न हा दोन्ही देशांतील सर्वात महत्त्वाचा मानला जातो.

पाकिस्तानचे चीनशी असलेले वाढते संबंध हा देखील भारताच्या दृष्टीने चिंतेचा विषय आहे. चीनने पाकिस्तानमध्ये China-Pakistan Economic Corridor च्या आधारे गुंतवणूक करण्यास सुरुवात केली आहे.

भारत-पाकिस्तान दरम्यान शांतता प्रस्थापित करण्याचे अनेक प्रयत्न झाले आहेत. त्यात १९७२ चा 'सिमला करार' आणि १९९९ चा 'लाहोर करार' यांचा उल्लेख करता येईल, परंतु त्यात भारताच्या या प्रयत्नांना पाकिस्तानकडून योग्य प्रतिसाद मिळताना दिसत नाही.

ज्यांना "हिमालयीन राजवटी" म्हटले जाते ते नेपाळ, सिक्कीम आणि भूटान हे वसाहतकाळात ब्रिटिश सत्तेच्या प्रभुत्वाखालील देश होते. स्वातंत्र्यानंतर भारताने त्या देशांशी तशाच प्रकारचे करार केले. सागरी किनारा नसलेल्या या हिमालयीन राजवटींना भारतीय भूमीतून समुद्रप्रवेश मिळाला; तसेच भारताने या देशांच्या संरक्षणाची

जबाबदारी स्वीकारली. भारताने या देशांच्या अंतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप न करण्याचे धोरण पाळले आहे.

१९७५ मध्ये सिक्कीमने भारतात विलीन होण्याचे ठरवले. आज ते भारतीय संघराज्यातील एक राज्य आहे. भारताच्या नेपाळबरोबरील संबंधात अनेक चढ-उतार आले. २००६ मध्ये भारताने नेपाळला अंतर्गत यादवीतून बाहेर पडून संवैधानिक शासनाकडे वाटचाल करण्यास मदत केली. भूटानबरोबरील संबंध बव्हंशी मैत्रीचे राहिले. अलीकडच्या काळात भारताने भूटानलाही संवैधानिक राजेशाही प्रस्थापित करण्यास मदत केली.

१९७१ मध्ये बांगलादेशाला स्वातंत्र्य मिळण्यात भारताने केलेला हस्तक्षेप निर्णायक ठरला. या नव्या देशाशी भारताचे संबंध सुरुवातीला अगदी चांगले होते. मात्र, बांगलादेशाचे पहिले प्रधानमंत्री शेख मुजीब उर-रहमान यांच्या हत्येनंतर ते बिघडत गेले. भू-सीमा आणि सागरी सीमा यांवरील विवाद, तीस्ता नदीच्या पाण्याच्या वाटपावरील विवाद या दोन देशांच्या संबंधातील काही समस्या होत्या, परंतु गेल्या पाच वर्षांहून अधिक काळ या दोन देशातील संबंध मैत्रीचे राहिले आहेत. सीमापार दहशतवाद आणि अंतर्गत विद्रोह या दोन्ही देशांच्या सामाईक समस्या आहेत. अलीकडेच भारत आणि बांगलादेशाने सागरी सीमेवरील आणि land enclave विवाद यशस्वीपणे सोडवला आहे.

फराक्का बंधारा : १९९६ साली फराक्का येथील गंगा नदीच्या पाण्याच्या वाटपाबाबत भारत आणि बांगलादेश यांच्यामध्ये करार झाला.

ब्रह्मदेश (आताचा म्यानमार) आणि सिलोन (आताचा श्रीलंका) हे ब्रिटिश भारताचा भाग होते. स्वातंत्र्यानंतर भारताने या दोन्ही देशांशी चांगले संबंध प्रस्थापित केले. भारत, पाकिस्तान आणि इंडोनेशिया यांच्या बरोबरीने हे दोन्ही देश १९५५ च्या बांडुंग परिषदेचे सहनिमंत्रक होते.

श्रीलंकेबरोबरील संबंधात चांगले आणि वाईट अशी दोन्ही पर्वे येऊन गेली. श्रीलंकेबरोबरील सागरी सीमा विवादास्पद होती आणि त्या अनुषंगाने दोन्ही देशांतील मच्छिमार नकळतपणे एकमेकांच्या सागरी सीमा ओलांडून दुसरीकडे गेल्यामुळे पकडले जाण्याची समस्याही होती. त्याचप्रमाणे श्रीलंकेतील तमिळ प्रश्न हादेखील द्विपक्षीय संबंधातील एक समस्या होती. एलटीटीईला (विद्रोही तमिळ गट, जो पुढच्या काळात एक दहशतवादी गट झाला) पाठिंबा दिल्याचा आरोप श्रीलंकेने भारतावर केला होता. १९८७ मध्ये श्रीलंकेचे तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष जयवर्दने यांच्या विनंतीवरून भारताने श्रीलंकेत 'शांतीसेना' पाठवली होती. त्यानंतर दोन्ही देशांमध्ये वाईट संबंधांचे एक मोठे पर्व येऊन गेले. मात्र, दोन्ही देशांतील सध्याच्या शासनाच्या काळात संबंध पुन्हा एकदा सुधारले आहेत.

१९६२ च्या लष्करी उठावानंतर म्यानमारने स्वतःवर बाहेरच्या जगापासून अलिप्त राहण्याचे धोरण लादले, ज्यामुळे भारत-म्यानमार संबंध थंडावले. १९९२ मध्ये भारताने लोकशाहीवादी चळवळीला आणि तिच्या नेत्या आँग सान सु ची यांना पाठिंबा दर्शवला होता, मात्र त्यानंतर लगेचच भारताने म्यानमारमधील लष्करी राजवटीशी संबंध सुधारले. ईशान्य भारतातील अनेक विद्रोही गट आणि त्यांचे म्यानमारमध्ये दडलेले नेते यांच्याविरोधातील भारताच्या कारवाईला यश येण्यात म्यानमारच्या लष्करी राजवटीने दिलेला पाठिंबा अतिशय महत्त्वाचा ठरला.

पश्चिम आशियाई क्षेत्र भारतासाठी नेहमीच महत्त्वाचे राहिले आहे. आर्थिक विकासाचे इंजिन असलेले खनिज तेल याच क्षेत्रातील देशांमधून येते. अर्थात, पश्चिम आशियातील देशांशी चांगले संबंध

ठेवण्यासाठी भारतास इतरही अनेक कारणे आहेत. इराण हा एक पारंपरिक मित्र आहे. मध्ययुगीन काळापासूनचे सांस्कृतिक आणि राजकीय संबंध टिकून राहिले आहेत आणि विसाव्या शतकातील संबंधांना त्यांनी आकार दिला आहे. तसेच सौदी अरेबियाबरोबरील संबंधही केवळ खनिज तेलाबाबतचे नसून ऐतिहासिक आणि धार्मिक घटकांनी त्याला आकार दिला आहे. पॅलेस्टिनी जनतेला आणि पॅलेस्टिन मुक्ती संघटनेला भारताने नेहमीच खंबीर पाठिंबा दिला आहे. पश्चिम आशियाई देशाबरोबरील मैत्रीचे संबंध आणखीही एका कारणासाठी महत्त्वाचे आहेत. त्यामुळे पाकिस्तानवर एक प्रकारचा दबाव येतो. त्याचबरोबर भारताने इस्राएलबरोबर उत्तम संबंध राहतील याची खबरदारी घेतली आहे. इस्राएल भारतात हाय-टेक संरक्षण सामग्री पुरवणारा एक महत्त्वाचा देश आहे.

स्वातंत्र्यानंतर जवाहरलाल नेहरू यांनी आशियाई देशांची एकी करण्याचा प्रयत्न केला. इंडोनेशिया हा या प्रयत्नातील भारताचा एक महत्त्वाचा भागीदार होता. परंतु १९६० च्या दशकात इंडोनेशियाबरोबरील संबंध हळूहळू थंडावले. शीतयुद्धाच्या काळात आग्नेय आशियातील बहुतेक देशांशी भारताचे संबंध अगदी नाममात्र होते, कारण हे देश शीतयुद्धामुळे झालेल्या गटबाजीमध्ये भारताच्या विरुद्ध बाजूला होते. व्हिएतनाम हा त्याला एक अपवाद होता. भारताने व्हिएत मिन्हच्या संघर्षाला पाठिंबा दिला होता आणि अमेरिकेच्या व्हिएतनाममधील हस्तक्षेपाला विरोध केला होता. आज व्हिएतनाम हा भारताचा एक महत्त्वाचा भागीदार देश आहे. या दोन देशांतील संबंध व्यापार, तंत्रज्ञान आणि लष्करी क्षेत्रात विस्तारले आहेत.

पूर्वाभिमुख धोरण आणि पूर्वाभिमुख कृतिशीलता यांचा भाग म्हणून भारताने या क्षेत्रातील देशांशी संबंध सुधारण्यास सुरुवात केली आहे. आज भारताचे सिंगापूरबरोबर अतिशय चांगले संबंध आहेत आणि हा देश भारताचा एक प्रमुख व्यापारी भागीदार तसेच भारतात गुंतवणूक करण्यास उत्सुक असा देश आहे. त्याचप्रमाणे जपान, थायलंड, मलेशिया आणि इंडोनेशियाबरोबरील संबंधही सुधारले आहेत. व्यापारी मार्गांची सुरक्षा,

चाचेगिरीविरोधी कारवाया, सागरी संसाधनांची सुरक्षा हे भारताच्या या देशांबरोबरील सहकार्याचे महत्त्वाचे मुद्दे आहेत.

शीतयुद्ध संपल्यानंतर आग्नेय आशियातील आंतरराष्ट्रीय संबंधांनी वेगळेच वळण घेतले. आसियानचे सदस्यत्व पाचवरून वाढून दहावर पोचले आणि तो गट या क्षेत्रातील एक बलशाली गट बनला. आसियानने महत्त्वाच्या देशांशी आर्थिक भागीदारी प्रस्थापित करण्यास सुरुवात केली. याचा भारतालाही फायदा झाला. भारताचा आसियानबरोबर मुक्त व्यापाराचा करार आहे. तसेच आसियान-पुरस्कृत क्षेत्रीय सुरक्षा संघटना, आसियान रीजनल फोरमचाही तो एक सदस्य आहे.

सार्क, शांघाय सहकार्य संघटना यांसारख्या अनेक क्षेत्रीय संघटनांमध्ये भारत एक कृतीशील सदस्य आहे. तसेच भारताने स्वतः BIMSTEC, मेकाँग-गंगा सहकार्य यांसारख्या अनेक गटांना चालना दिली आहे.

आफ्रिका

१९५० आणि १९६० च्या दशकात आफ्रिकेतील वसाहतवादविरोधी, राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या चळवळी आणि तेथील भारतीय वंशाचे लोक हे भारताच्या आफ्रिका धोरणाचे लक्ष्य होते. भारताने वर्णभेदाच्या विरोधातील लढाईला समर्थन दिले आणि विविध संस्थांमार्फत आफ्रिकेतील स्वातंत्र्यचळवळींना मदत केली. ह्यारे

भारत-आफ्रिका शिखर परिषद, नवी दिल्ली, २०१५

येथील अलिप्ततावादी चळवळीच्या शिखर परिषदेदरम्यान निर्माण केलेल्या 'आफ्रिका फंड' (Action For Resisting Invasion, Colonialism and Apartheid Fund - Africa Fund) या माध्यमातून देखील मदत केली गेली.

आफ्रिकेबरोबरील भारताच्या संबंधात अनेक मुद्दे आणि संधी आहेत :

- (i) १९९० नंतर बदललेल्या जागतिक व्यवस्थेत ऊर्जा सुरक्षेचा मुद्दा ऐरणीवर आला आहे. सध्या भारताच्या खनिज तेल आयातीपैकी सुमारे २४% तेल आफ्रिकेतून येते. भारतीय तेल कंपन्यांनी आफ्रिकेतील तेलखाणीमध्ये गुंतवणूक केली आहे. ONGC Videsh ची सुदान आणि इजिप्तमध्ये, ONGC Mittal Energy ची नायजेरियात गुंतवणूक आहे; तर रिलायन्स समूहाच्या नायजेरिया, अंगोला, चाड, कॅमेरून, काँगो येथे वाटाघाटी चालू आहेत.
- (ii) भारतीय उद्योग क्षेत्राने आता आफ्रिकेत रस घ्यायला सुरुवात केली आहे. ते आफ्रिकेतील विकसनशील देशांना तंत्रज्ञान आणि इतर मदत देण्याची शक्यता आहे.
- (iii) पूर्व आणि दक्षिणी आफ्रिकी देशात मिळून भारतीय वंशाचे सुमारे दोन कोटी लोक राहातात. भारताने आता त्यांच्याकडे अधिक सकारात्मक दृष्टीने पाहायला सुरुवात केली आहे.
- (iv) हिंदी महासागरातील सुरक्षा हा भारतासाठी काळजीचा मुद्दा आहे. भारताच्या या सामरिक दृष्टिकोनात सोमालियापासून दक्षिण आफ्रिकेपर्यंतचे सर्व देश येतात. सोमाली समुद्रातील चाचेगिरीच्या वाढत्या घटना आणि दहशतवादाचा वाढता धोका हे भारतासाठी संवेदनशील मुद्दे आहेत.
- (v) भारतातील अग्रगण्य सैनिकी प्रशिक्षण संस्था हे आफ्रिकी देशांचे आकर्षण आहे. पुण्यातील राष्ट्रीय संरक्षण प्रबोधिनी (NDA) (येथील 'सुदान ब्लॉक' नावाची मुख्य इमारत हे भारत-सुदान सहकार्याचे प्रतीक आहे), डेहराडूनची इंडियन मिलिटरी

अकादमी आणि वेलिंग्टन येथील स्टाफ कॉलेज यांचा त्यात समावेश होतो.

हिंदी महासागर क्षेत्र

हिंदी महासागर हा जगातील सर्वात जास्त वावर असलेला आणि महत्त्वाचा सागरी वाहतुकीचा मार्ग आहे. येथून दरवर्षी सुमारे एक लाख मालवाहू जहाजे ये-जा करतात; ज्यातून जगातील कंटेनर वाहतुकीपैकी निम्मी वाहतूक, एक-तृतीयांश मालवाहतूक आणि खनिज तेलाच्या एकूण वाहतुकीपैकी दोन-तृतीयांश वाहतूक होते. हिंदी महासागराच्या किनारपट्टीवरील देशांच्या अर्थव्यवस्था बंदरांवर, मालवाहतुकीवर आणि महत्त्वाचे म्हणजे तेथील समुद्रातील सागरी संसाधनावर अवलंबून आहेत.

भारताच्या परराष्ट्र धोरण आणि सुरक्षेच्या संदर्भात त्याचा विस्तृत समुद्रकिनारा हे आव्हानही आहे आणि संधीही. भारताचा समुद्रकिनारा सुमारे ७५०० कि.मी. लांबीचा आहे; तसेच पश्चिमेकडील लक्षद्वीप आणि पूर्वेकडील अंदमान आणि निकोबार यांच्यादरम्यान शेकडो बेटे आहेत. भारताच्या दक्षिणेकडे इंडोनेशिया फक्त ९० सागरी मैल अंतरावर आहे. भारताला २.४ लाख वर्ग कि.मी. चे विशेष आर्थिक क्षेत्र लाभले आहे. भारताच्या व्यापारापैकी ९०% वाहतूक आणि खनिज तेलाची बहुतेक आयात सागरी मार्गाने होते. मत्स्य, खनिजे, तेल इत्यादी संसाधने यांच्यामुळे समुद्रकिनारा ही संधी आहे. पण दुसऱ्या बाजूला समुद्रामुळे अशा अनेक घटकांना भारतात सहज प्रवेश मिळू शकतो, जे राष्ट्रीय सुरक्षेला घातक ठरू शकते.

१९४८ च्या नौदल योजनेत प्रथमच भारताचा सागरी दृष्टिकोन मांडला गेला. १९६५ च्या भारत-पाकिस्तान संघर्षात भारतीय नौदलाची भूमिका व्यापारी मार्ग नियंत्रित करण्यापुरती मर्यादित होती. १९७१ च्या युद्धात भारतीय नौदलाने प्रथमच महत्त्वाची भूमिका बजावली. भारतीय नौदलाच्या सागरी रणनीतीमध्ये परराष्ट्र धोरणाला पाठबळ पुरवण्यासाठी शक्तीप्रदर्शन करण्याची गरज अधोरेखित केली आहे.

७५०० कि.मी.चा समुद्रकिनारा आणि १४५००

कि.मी.चे वापरू शकता येतील असे जलमार्ग आणि हिंदी महासागरातील सामरिक स्थान यांचा उपयोग करण्यासाठी भारताने 'सागरमाला' ही बंदराधारित विकासाची योजना आणि त्याला पूरक अशी 'भारतमाला' ही योजनाही आखली आहे. भारतमाला या योजनेत रस्त्यांचा व्यापक विकास आणि ते बंदरांना जोडणे अभिप्रेत आहे. बंदरे आणि जलमार्ग यांच्यासाठी सागरमाला ही पूरक योजना आहे.

शीतयुद्धाच्या काळात भारताचे परराष्ट्रीय धोरण तीन तत्वांभोवती आखले गेले होते. आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेत अलिप्ततावाद, अंतर्गत क्षेत्रात स्वायत्तता आणि विकसनशील राष्ट्रांबाबत एकता. १९९१ नंतर भारताच्या जागतिक दृष्टिकोनात बदल झाला. आर्थिक उदारीकरणाच्या धोरणाद्वारे भारताची अर्थव्यवस्था खुली करण्यात आली. वास्तववादी दृष्टिकोनावर आधारित राष्ट्रहिताच्या चौकटीत भारताने वेगवेगळ्या देशांशी संबंध आखण्यास सुरुवात केली शीतयुद्धाच्या काळात

माहीत आहे का तुम्हांला ?

आयोर (Indian Ocean Rim Association-IORA) :

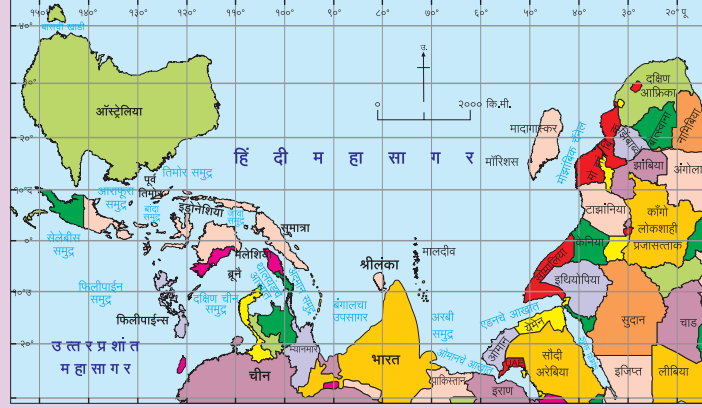
दक्षिण आफ्रिकेचे राष्ट्राध्यक्ष नेल्सन मंडेला यांनी १९९५ मध्ये भारताला भेट दिली तेव्हा IORA च्या संकल्पनेने जन्म घेतला. ते असे म्हणाले की, ऐतिहासिक आणि भौगोलिक घटकांच्या पलीकडे जाऊन हिंदी महासागराची किनारपट्टी सामाजिक-आर्थिक आणि इतरही शांततामय योजनांवर सहकार्य करण्याचे व्यासपीठ व्हावे. अलीकडच्या काळात आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेत जे बदल झाले आहेत, त्यामुळे ही गरज निर्माण झाली आहे. या भावनेतून मार्च १९९७ मध्ये IORAचा जन्म झाला. आज या संघटनेत २२ सभासद आणि ९ संवाद-भागीदार आहेत. हिंदी महासागर क्षेत्राचा आणि सभासद देशांचा शाश्वत आणि संतुलित विकास करणे आणि क्षेत्रीय विकासासाठी सामाईक व्यासपीठ तयार करणे, ही IORA ची मुख्य उद्दिष्टे आहेत.

भारताकडे एक गरीब विकसनशील राष्ट्र म्हणून बघितले जात असे. १९९० च्या दशकात भारत आर्थिक आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात एक सक्षम राष्ट्र म्हणून पुढे आले

आहे. आज भारताचा जागतिक राजकारणात सक्रिय सहभाग आहे.

हे करा. (जगाच्या नकाशाकडे एका वेगळ्या दृष्टिकोनातून पहा.)

खाली दिलेल्या नकाशाचा अभ्यास करा. तुम्ही जेव्हा हिंदी महासागरातील भारतीय द्वीपकल्पाचे स्थान पाहाल, तेव्हा भारतासाठी त्याचे असलेले महत्त्व तुमच्या लक्षात येईल. या नकाशाच्या आधारे वर्गात 'हिंदी महासागराचे महत्त्व' यावर चर्चा करा.

हिंदी महासागर

See the following website for additional information:

1. Ministry of External Affairs, Government of India, Briefs on Foreign Relations
This website provides: (i) Briefs on India and Regional Organisations and (ii) Briefs on Bilateral Relations with various countries. <https://mea.gov.in/foreign-relations.htm>
2. India and the United Nations, Ministry of External Affairs, Government of India
<https://www.mea.gov.in/india-and-the-united-nations.htm3>.
Government of Maharashtra, E Governance Policy, 23 September 2011
3. Annual reports, Ministry of External Affairs, Government of India.
https://www.mea.gov.in/annual-reports.htm?57/Annual_Reports

स्वाध्याय

प्र.१ (अ) कंसातील योग्य पर्याय निवडून विधाने पूर्ण करा.

- (१) नेपाळ, सिक्कीम, भूतान यांना राजवटी म्हटले जाते.
(हिमालयीन, भारत, लोकशाही, संविधानिक)
- (२) अमेरिकेसाठी हा इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रातील एक महत्त्वाचा भागीदार

आहे.

(चीन, पाकिस्तान, भारत, रशिया)

(ब) गटातील चुकीची जोडी दुरुस्त करून लिहा.

- (१) (a) NATO - युरोप
(b) ANZUS - आफ्रिका
(c) SEATO - दक्षिण पूर्व आशिया

प्र.२ खालील विधाने चूक की बरोबर ते सकारण लिहा.

- (१) इराण हा भारताचा पारंपरिक मित्र आहे.
- (२) १९९० नंतर बदललेल्या जागतिक व्यवस्थेत दहशतवादाचा मुद्दा ऐरणीवर आला आहे.
- (३) सागरमाला या योजनेत रस्त्यांचा व्यापक विकास अभिप्रेत आहे.

प्र.३ आपले मत नोंदवा.

हिंदी महासागरात भारताची भूमिका.

प्र.४ खालील प्रश्नांची उत्तरे ८० ते १०० शब्दांत लिहा.

- (१) भारत-आफ्रिका संबंधांवर टीप लिहा.
- (२) भारत-चीन संबंधांवर थोडक्यात चर्चा करा.

प्र.५ पुढील प्रश्नाचे उत्तर दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे लिहा.

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाला प्रभावित करणारे घटक पुढील मुद्द्यांच्या आधारे सविस्तर लिहा.

- (अ) भौगोलिक घटक (ब) ऐतिहासिक घटक
- (क) आर्थिक घटक (ड) राजकीय घटक
- (इ) आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था

उपक्रम

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाबाबत प्रधानमंत्री पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे आकाशवाणीवरील ७ सप्टेंबर १९४६ चे भाषण वाचा व त्यावर चर्चा करा.

४४४